

פוטנציאל התמיכה באלימות פוליטית בחברה הישראלית:

הערכה כמותית

באדי חסייסי עמי פדהצור אברהם בריכטה

פתח דבר

מאמר זה התקבל לפרסום ב"פוליטיקה" בשלהי יולי 2000. לצערנו, פוטנציאל האלימות בחברה הישראלית, שבו עוסק מחקר זה, התפרץ בצורה קשה בסוף ספטמבר. לאחר שהפכנו ארוכות בנושא, החלטנו להותיר את המאמר בצורתו הנוכחית, כפי שנכתב בראשית שנת 2000. יחד עם זאת, ההסלמה חסרת התקדים ברמת האלימות בין יהודים לערבים והסימנים להחרפה בביטויים הפוליטיים של השסע העדתי מחדדים את מסקנותינו ומעמידים אותן בפרספקטיבה חדשה.

מבוא

בנובמבר 1995, בתום עצרת שכותרתה "כן לשלום, לא לאלימות", נרצח ראש ממשלת ישראל, יצחק רבין ז"ל, ברדתו מבמת הנואמים בכיכר מלכי ישראל בלב לבה של תל-אביב. לא הייתה זו ההתנקשות הפוליטית הראשונה במדינת ישראל (שפרינצק, 1995; Ben Yehuda, 1993), אך מדובר באחד מביטויי האלימות הפוליטית הקשים ביותר שידעה המדינה. ככלל, יהיה זה קשה לסקור את ההיסטוריה החברתית בישראל מבלי להזכיר את תופעת האלימות הפוליטית. סביב כל אחד מהסעים הדומיננטיים בחברה הישראלית – הלאומי, הדתי, העדתי והפוליטי – התעוררו תופעות שונות של אלימות שאת חומרתן אפשר לדרג על-פי הסולם שמציעה פורטה: מאלימות ספונטנית, שמשמעותה אירועים ספוראדיים ולא מאורגנים, עד לאלימות קשה ומאורגנת של קבוצות מחתרטיות (Porta, 1995:4).

תהיה זו תמימות להניח שהירידה במספר האירועים האלימים לאחר רצח ראש הממשלה רבין סימנה את קץ עידן האלימות הפוליטית בחברה הישראלית. ההתמתנות בחריפותו של השסע הנצי-יוני, שאפיינה את תקופת כהונתו של בנימין נתניהו כראש הממשלה, הייתה תוצאה של ההאטה המשמעותית בתהליך השלום, אך שנתו הראשונה של אהוד ברק כראש ממשלה מלמדת שעדיין קיים פוטנציאל להתפרצויות פוליטיות אלימות (המחאה המתחדשת ביהודה ושומרון, הכוללת איומים מרומזים כלפי ראש הממשלה, הצהרות קשות של תושבי הגולן כי לא יהססו לנקוט באלימות אם יפנו מבתיהם). יתרה מזאת, האלימות הפוליטית זכתה לביטויים משמעותיים גם בזירות אחרות: הלאומית (הפגנות הבדווים בנגב, המחאה נגד הפקעת הקרקעות באום אל-פחם, הבנייה הבלתי חוקית בשפרעם והפגנות הסטודנטים הערבים בקמפוסים בירושלים, חיפה ובאר-שבע באביב 2000), הכלכלית (מאבק נהגי המוניות ועובדי התברואה בעירית תל-אביב בסוף 1997; מאבק הסטודנטים להורדת שכר הלימוד בשלהי 1998) והדתית (מאבקם של החרדים בחפירות

ארכיאולוגיות ובעבודות תשתית, וכמובן ההתקפות, שלוו באיומים מילוליים ופיסיים, של הקהילה החרדית בכלל ושל ש"ס בפרט על מערכת המשפט והאכיפה).

מה הן אפוא הסיבות המרכזיות להתפשטות האלימות? האם זוהי תופעה תרבותית פוליטית המובנית בחברה מקוטבת, דוגמת החברה הישראלית? האם הגורמים הקשורים לקיפוח שחשות קבוצות מסוימות הם אלה שדוחפים אותן לתמוך באלימות? האם זו תוצאה של התרופפות האמון במוסדות המדינה שמביאה את האזרחים לתמוך בפעילות בוטה שנועדה לקדם את מטרותיהם? או אולי מדובר בתופעה הניזונה מכל המקורות הללו גם יחד?

ספרות אקדמית נרחבת הוקדשה לתופעת האלימות הפוליטית בישראל ועמדה על שורשיה, ביטוייה והשלכותיה (שפרינצק, 1973, 1981, 1986, 1995; אמרה, 1997; Sprinzak 1988, 1991a; Lehman-Wilzig 1990; 1999). בניגוד למרבית המחקרים שתיארו את האלימות הפוליטית בישראל ונתנו לה פרשנויות היסטוריות וקונספטואליות, מבקש מחקר זה להתמקד בניתוח כמותי של עמדות כלפי אלימות פוליטית, כפי שעשו חוקרים אחדים בעבר (סופר וקורנשטיין, 1998; Weisbrud, 1989; Yuchtman-Yaar and Hermann, 1998). ההתמקדות בעמדות אלימות, ולא במעשה האלימות עצמו, מאפשרת לאמוד את פוטנציאל האלימות הפוליטית בחברה הישראלית. יחד עם זאת, ראוי לסייג ולומר, כי מדובר בפוטנציאל לאלימות שמקבל ביטוי בדיווח עצמי של הנשאלים. על מנת לממש את הפוטנציאל, על הקבוצה או על האדם המביעים תמיכה בעמדות אלימות להימצא בסיטואציה קיצונית שתעודד זאת ותביא לחציית הקו האדום החוצץ בין התנהגות לגיטימית במסגרת החוק לבין התנהגות בלתי-חוקית אלימה.

קיפוח יחסי, דה-לגיטימציה וחוסר אמון

אלימות פוליטית כתחום תיאורטי נדונה מזוויות מגוונות. אבל השאלה שחוזרת שוב ושוב בדיונים רבים היא הקשר בין ממדים של קיטוב לאומי, קיטוב אתני, קיטוב חברתי וקיטוב פוליטי לבין רמת האלימות הפוליטית. כלומר, האם חברות משוסעות, המאופיינות במערכים שונים של יחסי רוב-מיעוט, הן קרקע פורייה לתופעות של אלימות. מדבריה של קרנשו עולה, כי על אף שחלף זמן רב מאז שהוצגה תיאוריית "הקיפוח היחסי" של גור (Gurr, 1970), היא רלוונטית גם היום, ואף עולה על תיאוריות אחרות בנושא האלימות הפוליטית (Crenshaw, 1992). תיאוריה זו מתמקדת בשאלה מה מביא קבוצה מסוימת לבחור באמצעים פוליטיים אלימים בפעילותה האנטי-ממסדית. היא איננה מתמקדת בקיפוח אובייקטיבי, אלא בתחושות סובייקטיביות של קבוצות. הנחת היסוד שלה היא שאלימות פוליטית היא חלק בלתי נפרד מן ההוויה האנושית, ואיננה תופעה חברתית חולפת (Gurr, 1970:7-9). דרכה של קבוצה לאלימות מתחילה מאי-שביעות רצון ומתסכול מן המצב הקיים, ומהאמונה כי היא זכאית ליותר זכויות ומשאבים מאלה שמהם היא נהנית בפועל. בהמשך מתרחש תהליך "פוליטיזציה" של אי-שביעות הרצון. כלומר, חברי הקבוצה רואים את הבעיה שלהם כנגזרת מהמבנה הפוליטי ומטילים עליו את האחריות למצבם; עקב כך הם מניחים כי השינוי יבוא רק באמצעות מאבק פוליטי ולא אחר. לבסוף, האזרחים פורקים את זעמם על מוסדות השלטון ועל

השחקנים הפוליטיים הנתפסים כאחראים למצב הקיים (Eckstein, 1980: 144-145). עוצמת הכנס ותחושת הקיפוח היחסי מושפעות מהפער בין ציפיות הערך (value expectations), כלומר, בין מה שחברי הקבוצה מאמינים שהם זכאים להשיג ולשמר, לבין יכולות הערך (value capabilities), כלומר, אותם מוצרים או שירותים פוליטיים שאנשים חושבים שביכולתם להשיג. ככל שגדל הפער בין השניים, יורדת מידת האמונה ביכולתה של הקבוצה לממש את זכויותיה למוצרים או לשירותים (Gurr, 1970: 27-28). בנוסף על כך, יש להדגיש את החשיבות שמייחסת הקבוצה למשאבים שיש בהם מחסור מיוחד. ככל שהמשאב נדיר יותר ונדרש יותר, כך גדל הסיכוי להתפרצות אלימה. משתנה נוסף המשפיע על הסיכוי להתפרצות אלימה הוא משך הזמן שהזעם הודחק בקרב הקבוצה. כלומר, ככל שהזעם הופנם תקופה ארוכה יותר, כך גדל הסיכוי להתפרצותו (Gurr, 1970: 83-84).

על אף העומק וההיקף המאפיינים את תיאוריית "הקיפוח היחסי", היא נחשפה במהלך השנים לביקורות מכיוונים שונים. הביקורת התמקדה בעיקר בשלב המעבר מתחושת קיפוח לכדי פעולה קיבוצית אלימה ומאורגנת בעיקר ברמה של תנועות חברתיות (Kitschelt, 1996: 59). גישות אחרות לחקר תופעת המחאה הפוליטית המאורגנת, דוגמת גישת "גיוס המשאבים", הדגישו את שלב המעבר לפעילות, כאשר משתני המפתח להסבר התפתחותה של המחאה הפוליטית נקשרו במשאבים שעמדו לרשות הקבוצה, בתשתית הארגונית שלה ובסביבה החברתית שבה היא פועלת (Cohen, 1985: 675).

במחקר זה אנו מבקשים למצוא הסבר לתמיכה בפעולה אלימה שאינו מתקשר באופן בלבדי לפעילות אלימה מאורגנת, כלומר, כזו המתבצעת במסגרת קבוצות, אלא כזו שתהיה לו יכולת לקשור בין תחושות קיפוח לבין תמיכה באלימות ברמת הפרט. אנו סבורים שמושג הדה-לגיטימציה הוא מושג מרכזי חשוב להבנת התופעה. ההנחה העומדת בבסיס גישתנו היא שתחושות הקיפוח כשלעצמן הן רק משתנה אחד בין כמה משתנים המסוגלים להסביר נטייה של פרט או של קבוצה לנקוט בפעולות אלימות. גורם אחר, חשוב לא פחות, הוא משתנה הדה-לגיטימציה, שמתבטא בירידה באמונו של האזרח במוסדות המדינה ובקריסת הלגיטימציה שהוא מעניק למשטר.

ליפסט קבע כי הלגיטימיות היא גורם מרכזי להצלחת יציבותו של משטר דמוקרטי (Lipset, 1960). לדבריו, מידת הלגיטימיות של משטר נטועה בדרכים שבהן הוכרעו שאלות היסוד שחילקו את החברה מבחינה היסטורית. לשיטתו, המושג לגיטימיות הוא ערכי בעיקרו. קבוצות חברתיות קובעות את מידת הלגיטימיות או את אי-הלגיטימיות של המשטר הפוליטי על פי מידת ההתאמה בין ערכי המשטר לערכים שלהן (Lipset, 1960: 64). דברים אלה הם החוליה המחברת בין תיאוריית הקיפוח היחסי, העוסקת בחלוקה לא צודקת של משאבים, ביניהם ערכיים, בין קבוצות שונות בחברה, לבין הירידה באמונם של חברי הקבוצות הללו במשטר, כגוף לגיטימי, ונטייתן לערער את יציבותו.

יחד עם זאת, אין ההכרח להתייחס לתהליך של דה-לגיטימציה ברמה של קבוצה בלבד. הספרות המחקרית מעניקה בסיס נרחב לניתוח התופעה גם ברמה של פרטים. אלמונד וורבה (Almond and Verba, 1963) הניחו את התשתית למחקרים על עמדות כלפי מוסדות פוליטיים. הסקרים שלהם

התמקדו במידת האמון שהאזרחים רוחשים למוסדות המזוהים עם המדינה; ובעזרתם, אפשר לבחון היום את מידת האמון שיש לאזרחי דמוקרטיות שונות כלפי מדינותיהם וכלפי מוסדות השלטון ולהשוות בין הממצאים. הסקרים הללו מראים שיש חפיפה רבה בין מושגי אמון לבין מושגי לגיטימציה, וכך גם בין חוסר אמון לדה-לגיטימציה. לפיכך, בדיקה של אמון הציבור במוסדות, הנעשית באמצעות סקרים ולאורך זמן, יכולה גם היא להיות בסיס אמין לבחינתה של מידת הלגיטימציה או הדה-לגיטימציה של המדינה (Peres and Yuchtman-Yaar, 1991; פרס ויער-יוכטמן, 1998).

קיפוח יחסי, דה-לגיטימציה ואלימות פוליטית בישראל

הרלוונטיות הרבה של שתי המסגרות, שהוזכרו לעיל, לחברה הישראלית נובעת מהיותה מאופיינת בשסעים חברתיים ופוליטיים החורצים בה חריצים עמוקים (זיסר וכהן, 1999; קימרלינג, 1999). השסעים הללו אינם קבועים בעוצמתם ומשתנים לאורך זמן. שסע שהוגדר בנקודת זמן מסוימת כלא עמוק ובעל פוטנציאל נמוך להתפרצות אלימה יכול, בנקודת זמן אחרת, להעמיק ולהיות בעל סיכון גבוה להתפרצות. כל אחד מהשסעים הללו טומן בחובו מגוון של תופעות קיפוח אובייקטיביות וסובייקטיביות.

השאלה של מידת הלגיטימציה שמעניק הציבור הישראלי לחוקי המדינה ולמוסדות הפוליטיים, עוד קודם לביטויי הדה-לגיטימציה החריפים מצד הציבור החרדי בכלל וש"ס בפרט, זכתה גם היא להתייחסות רבה במחקר (שפרינצק, 1986). נגבי מסביר את היחס השלילי לחוקי המדינה ולאוכפיהם כגורם קבוע בחברה הישראלית הנובע מהיסטוריה ארוכת שנים שבמהלכה חי העם היהודי כמיעוט נרדף תחת שלטונות עוינים (נגבי, 1987). נגבי טוען, שהנתונים ההיסטוריים הללו היו קרקע נוחה לצמיחת אווירה של זלזול, ניכור ואפילו איבה כלפי רשויות החוק הממלכתיות (עמ' 128). בן-גוריון כתב בהקשר זה: "העם בישראל לא ספג עדיין במידה מספיקה הכרה ואחריות ממלכתית כראוי לעם העומד ברשות עצמו. היהודים סבלו ברוב ארצות הגולה מתגרת יד השלטון העוין, והם נאלצו להתחכם ולהערים על סדרי המדינה ועל חוקיה המקפחים. הרגלים שנתקבלו במשך דורות אינם נמחים בשנים ספורות, ועולה שיעור מן האנייה או המטוס איננו נהפך כהרף עין לבן מולדת ואזרח מתוקן. מדינה מתוקנת איננה רק פרי מוסר מתוקן, אלא פרי אזרחות מתוקנת ומחונכת" (בתוך אבינרי, 1980: 243-244).

רטנר העניק לנושא מידת האמון של אזרחי המדינה במוסדותיה ובחוקיה פן אמפירי כמותי (Rattner, 1994; 1998). במחקריו נעשה שימוש בשאלות העוסקות במידת האמון בחוקי מדינת ישראל, במערכת המשפט ובמוסדות אכיפת החוק, וזאת על מנת למדוד את מידת הלגיטימציה שמעניק הציבור למוסדות אלו. הוא מצא קשרים מובהקים בין משתנים של מוצא לאומי ואתני לבין ביטויים של חוסר אמון במערכת הצדק; נשאלים ערבים הביעו פחות אמון במערכת הצדק וכן נטייה גבוהה יותר לאי-ציות לחוק מאשר נשאלים יהודים. הוא מצא גם קשר חיובי מובהק בין תחושות אי-צדק לבין נכונות לאי-ציות.

המודל, העומד בבסיס מחקר זה, מבקש אפוא להצביע על הקשר בין עומקם של שסעים חברתיים, תחושות קיפוח ושליטת הלגיטימיות של השלטון ומוסדותיו, לבין מידת התמיכה בפעולות שונות של אלימות פוליטית. קודם לבחינה הכמותית של המודל המוצע ראוי לתת את הדעת לביטויים היסטוריים שמאששים את הנחות המודל ורלוונטיים לכל אחד מהשסעים האמורים.

השסע הלאומי

ערביי ישראל הם מיעוט אתני מובחן במדינת היהודים, מבחינת לאום, דת, שפה, תרבות, ציפיות לאומיות והפרדה במגורים ברמות מהגבוהות בעולם (Ghazi, 1996). הם נמצאים במדרגה נמוכה בסולם החברתי-כלכלי, מצויים מחוץ לקונסנסוס הלאומי היהודי בישראל, מדינה שבה הדת והלאום אחד הם, ונתפסים על ידי הרוב היהודי כמיעוט עוין.

ערביי ישראל חולקים זיכרון קיבוצי שאחד המרכיבים המרכזיים בו הוא ההשפעה של הקמת מדינת ישראל על התפוררותה של החברה הפלסטינית ב-1948 (הנכבה). גורם מרכזי בהתפוררות הוא הפקעת האדמות של הערבים כחלק מהמדיניות המרחבית של מדינת ישראל (קידר, 1996: 16-18). לאדמה יש ערך כלכלי חשוב בעיני ערביי ישראל משני טעמים: הראשון, החקלאות הייתה בעבר מקור הפרנסה העיקרי של מרבית המשפחות הערביות. השני, זו קרקע המיועדת לבנייה עבור הדור הצעיר (רוזנפלד, 1979). בנוסף לעניין הקרקע, קופח המיעוט הערבי בישראל מאז קום המדינה בכל האמור במבנה השירותים ובחלוקת המשאבים הלאומיים (בנזימן ומנצור, 1992: 130-133; Adalah, 1998). תחושות הקיפוח של ערביי ישראל קיבלו ביטוי אלים בשנות השבעים בדמותו של "יום האדמה" שחל ב-30 במארס 1976, ובמהלכו התפרצו הפגנות המוניות נגד מדיניות הפקעת הקרקעות. עם זאת, הגדרתו של המיעוט הערבי "כמיעוט עוין", סטטוס המעמיד אותו בפוטנציאל חשיפה גבוה לסנקציות קשות מצד המשטר בגין הפרת "הסדר הציבורי" (ברזילי, יער-יוכטמן וסגל 1994: 181-182), ריסנה את האלימות ומנעה ממנה להגיע לממדים גדולים יותר.

מחקרים שבחנו את דפוס המחאה של ערביי ישראל (סמוחה, 1980, 1989, 1997; ליימן-וילציג, 1992; אמארה, 1997) מציינים מגמת התגברות. עד תחילת שנות השבעים תופעת האלימות הפוליטית הייתה מצומצמת מאוד, משום שערביי ישראל עדיין היו תחת רושם התבוסה של מלחמת 1948. יתרה מכך, עד 1966 הם חיו תחת ממשל צבאי בעל מנגנוני פיקוח חזקים שריסנו כל פעילות שנתפסה עוינת לממסד (לוסטיק 1980: 77-78). קיימת הסכמה בין החוקרים, שעם תום הממשל הצבאי ובעקבות מלחמת 1967 החלה מגמה חדשה – פרלמנטרית וחוף-פרלמנטרית, שקטה ואלימה – בדפוס המחאה של ערביי ישראל. תהליכי מודרניזציה שעברה החברה הערבית בישראל הביאו לפוליטיזציה של מאבקה האזרחי-לאומי (Smootha, 1989), ודפוס המחאה של ערביי ישראל נעו על שני צירים עיקריים: לאומי-פלסטיני ואזרחי-ישראלי. ביטוי המחאה הבולטים ביותר בשלהי שנות התשעים וראשית האלף החדש נעו מהפגנות סטודנטים באוניברסיטאות דרך הפגנות קשות נגד הפקעת קרקעות, שגלשו לעימותים קשים בין המפגינים וכוחות הביטחון, וכלה בניסיון של ערבים ישראלים חברי התנועה האסלאמית לטמון מטעני חבלה באוטובוסים של אגד בטבריה ובחיפה בקיץ 1999. כאן ראוי להתייחס בקצרה לנושא האסלאמיזציה בקרב ערביי ישראל והקשר של תהליך זה

לאלימות הפוליטית מצדם. ממצאי מחקר שבדקו את הזיקה בין שתי התופעות מצאו כי המרכיב הדתי כשלעצמו אינו מספיק לניבוי אלימות פוליטית (חסיסי, 2000). לחילופין, אפשר להתייחס לתהליך החזרה לדת בקרב רבים מהמוסלמים תושבי ישראל ולהתפתחות התנועה האסלאמית כאל זרז או כאל גורם המתווך בין תחושות קיפוח לאלימות.

השסע העדתי

השסעים העדתיים בישראל בכלל, וסוגיית הקיפוח של המזרחיים בפרט, היו לאורך שנים סוגיה מרכזית על סדר היום הפוליטי בישראל ולעתים אף משאב פוליטי שסייע לתנועות ולמפלגות לצבור תמיכה בקרב הציבור. השפעתן של תחושות קיפוח בקרב המזרחיים על התארגנות לפעילות פוליטית, לעתים אלימה, זכתה להתייחסות נרחבת במחקר (ברנשטיין, 1979; דהאן-כלב, 1991). אך ההשפעה של תחושות הקיפוח על ערעור הלגיטימיות של מוסדות המדינה נותרה במרבית המקרים בשולי המחקר. בנקודה זו, ובעיקר לאור תוצאות הבחירות לכנסת החמש-עשרה ולהתרחשויות שקדמו למערכת הבחירות, ראוי להקדיש מלים ספורות לסוגיית הזיקה בין השסע העדתי לתהליכי דה-לגיטימציה. הכוונה היא בעיקר להתקפה של הנהגת ש"ס על מערכת החוק והמשפט בעקבות הכרעת הדין של מנהיג המפלגה, אריה דרעי. התקפה זו נשאה צביון עדתי בולט וביטאה למעשה קשר הדוק בין תחושות הקיפוח והשוליות של קבוצה גדולה ומובחנת, לבין דה-לגיטימציה של מוסדות מרכזיים במדינה (ראו לדוגמה את הקלטת "אני מאשים" שהופקה על ידי ש"ס זמן קצר קודם לבחירות). אנו סבורים אפוא שתהליכי דה-לגיטימציה שנקשרו למערכת הבחירות של ש"ס בעקבות משפט דרעי, וחוסר שביעות הרצון של ציבור הבוחרים של ש"ס ממערכת המשפט, מהווים קרקע פורייה לתופעות אלימות. לפיכך, אנו רואים, בדומה לצפתי (צפתי, 1999), את הסוגיה העדתית הלוכשת פנים דתיות קיצוניות כקרקע בעלת פוטנציאל לנביטה מחודשת של תופעות אלימות. בנקודה זו ראוי להזכיר היווצרות חדשה של מוקדי מתח עדתיים בין ותיקים ממוצא מזרחי לבין עולים מחבר המדינות. עד כה נשמר המתח בין הקהילות לעימותים מילוליים קשים ולמאבקים שהוגבלו למסגרת השלטון המקומי; אולם, ניכר כי שסע זה נושא עמו פוטנציאל אלים ממשי.

השסע הדתי

השסע בין חילונים לדתיים בחברה היהודית בישראל מעניין במיוחד עקב היותו נעדר מרכיב דיכוטומי (כלומר, חלק גדול מהאוכלוסייה היהודית מצוי בתווך ומגדיר את עצמו כמסורתי). קיימים קשיים מתודולוגיים מהותיים בניסיון לקבוע מיהו דתי ומיהו חילוני בישראל. לכן, הפתרון המקובל על מרבית העוסקים בחקר היבטיו הפוליטיים, בכלל זה האלימים, של שסע זה, הוא להתמקד בשלוש קבוצות מובחנות: חרדים, דתיים לאומיים וחילונים (שפרינצק, 1995). בגלל הקושי לערוך סקרים בקרב הציבור החרדי, נבצר מאתנו להציג ממצאים אמפיריים הרלוונטיים לציבור החרדי. אך ראוי להזכיר, כי הקבוצה הפעילה, לעתים באופן אלים, בסוגיות הקשורות לדת ומדינה היא בעיקר הקבוצה החרדית. הסכסוך בין החרדים לחילונים סובב סביב השליטה התרבותית בחברה הישראלית. שני הצדדים מנסים להנציח דפוסים תרבותיים שמייחדים אותם דרך מאבק פרלמנטרי וחוף-פרלמנטרי. בכל הסבר שנוגע באלימות החרדית מצויה הטענה כי בניגוד לקבוצות אוכלוסייה אחרות במדינת ישראל, בקרב החברה החרדית עניין דה-לגיטימציה הוא מרכיב מובנה. חלקים נרחבים בחברה זו שוללים את

הלגיטימיות של משטר מדינת ישראל ושלוחותיו ומצייתים לחוק במסגרת ההלכה "דינא דמלכותא דינא" בלבד (נויברגר, 1997: 20). לדידם, העם היהודי עומד "מחוץ להיסטוריה" תחת השגחה אלוהית, ולא תנועה לאומית חילונית, כמו הציונות, היא שתגאל אותו (פרידמן, 1991: 19). יחד עם זאת, מרבית החוקרים (פרידמן, 1991; נויברגר, 1994; ליבמן, 1990; דון יחיא, 1997) מסכימים שהחברה החרדית מורכבת מקבוצות שונות, מקצתן קיצוניות בעמדותיהן כלפי המדינה כמו "העדה החרדית", אך הזרם המרכזי של החרדים (ש"ס, דגל התורה, אגודת ישראל, פועלי אגודת ישראל) מחזיק בתפיסה פרגמטית הרואה בהשתתפות במשחק הפוליטי דרך לגיטימית לקבלת משאבים. אלא שכאן מתעורר עניין נוסף. דווקא ההתערות המואצת של חלקים מהחברה החרדית בחברה ובפוליטיקה בישראל הסיטה את אופי הדיון הפוליטי הרלוונטי לקבוצה זו. החל מתחילת שנות התשעים מזכירים המחקרים גם את קבוצת החרדים הלאומיים (חרד"ל) (ליבמן, 1994). מדובר כאן בתהליכי התחרדות שעברו על חלקים מהציונות הדתית. פן נוסף של התופעה הזאת הוא זהות לאומית, שלא לומר לאומנית, של מקצת הקבוצות החרדיות, שקירבה אותן לציבורים נציים הן מבחינת עמדות והן מבחינת פעילות משותפת (Hermann and Yuchtman-Yaar, 1998). לדוגמה, באירועי המחאה, שאפיינו את התקופה לאחר הסכמי אוסלו, לקחו חלק פעיל ביותר תנועות וקבוצות חרדיות דוגמת חב"ד. יחד עם זאת, הקבוצה החברתית הבולטת ביותר בצדו הנצי של השסע הפוליטי, על היבטיו האלימים, היא זו של הציונות הדתית.

השסע הפוליטי

האלימות הפוליטית על רקע השסע בין נציים ליונים נחקרה רבות ולא בכדי. בעקבות מלחמת 1967 חצה שסע זה את החברה היהודית לשניים. המחלוקת העמוקה בנושא עתיד השטחים עיצבה את הדיון הפוליטי במדינה בעשורים האחרונים, והחל מסוף שנות השבעים הייתה המניע למרבית הפעילות הפוליטית החוץ-פרלמנטרית של אזרחי המדינה (ליימן-וילציג 1992: 57-60). פעילותה הבלתי-חוקית של תנועת גוש אמונים, שהוקמה ב-1974, והתנגשויותיה עם רשויות החוק והשלטון היו באותה עת תוצאה של קיום תרבות פוליטית לא חוקית. על אף העימותים הקשים בין אנשי גוש אמונים לבין ממשלת רבין הראשונה, לא הוטל ספק בחוקיותה או בסמכותה של הממשלה החילונית. התנועה כיבדה את מוסדות הריבונות הישראליים – הכנסת, הממשלה, ואת הצבא ומערכת הביטחון במיוחד (שפרינצק, 1981: 32-34).

בתקופת ממשלת רבין השנייה השתנתה התמונה לחלוטין. האלימות הפוליטית באותה עת יכולה להיזקק הן לתחושת קיפוח קשה, כאשר הכוונה היא לתחושתם של המתנחלים שנתרו בשולי התהליך המדיני חסרי כל השפעה על ההחלטות הנוגעות לעתידם, והן לתהליך דה-לגיטימציה מתמשך. עם החתימה על הסכמי אוסלו א' בספטמבר 1993, לא עמדה עוד ממשלת רבין בפני קבוצת אינטרס הנושאת מאפיינים אי-לגליים, אלא בפני מפעל התיישבות רחב היקף. לשסע בין העמדות נוסף עתה מרכיב חדש – טריטוריאלי. באותה עת לא דובר עוד במאבק על רעיון, אלא במאבק על היישובים. התקדים של פינוי סיני איים על המתיישבים ביהודה ושומרון ועל תומכיהם מצדו השני של הקו הירוק. תנאים אלה הביאו להסלמת מאבקם של המתנחלים ולקריאת תיגר על הלגיטימיות של ממשלת העבודה. רבין מצדו לא נשאר אדיש לעניין. על פי שפרינצק, רבין מעולם לא

חיבב את המתנחלים ואת הרטוריקה המשיחית שלהם. לטענתו, רבין לא הצליח לזהות את תחושת האסון שאפפה את המתנחלים, שראו לנגד עיניהם את חזון יהודה ושומרון הולך וחרב. הוא ראה את החרפת הדה-לגיטימציה שהם עשו לממשלתו. ב-1994, בעקבות התגברות המחאה נגד מדיניות השלום, איבד ראש הממשלה את האמפתיה כלפי אלה שתקפו אותו ושאפו להפיל את ממשלתו. הוא הודיע למתנחלים כי על אף הכאב שחשו וההתנגדות שהביעו, הוא מצדו נחוש להמשיך בתהליך השלום. תגובתו למצוקתם העצימה את מחאתם והם כיוונו אותה בראש ובראשונה נגדו (שפרינצק, 1995: 252-253). ראוי לציין, שמחאת המתנחלים חילחלה גם לציבור נצי וחרדי גדול, שחי בצדו השני של הקו הירוק (גילון, 2000: 245-246). השתלשלות האירועים שהובילה, בסופו של דבר, לרצח ראש הממשלה מצביעה על קשר הדוק בין תחושות קיפוח, דה-לגיטימציה ואליומות פוליטית. המתנחלים ביהודה ושומרון ותומכיהם חשו, כאמור, שהממשלה מתנכרת להם. המשאבים החומריים והפוליטיים שלהם נמצאו בסכנה, בעוד הנתק בינם לבין השלטון הקשה על פתיחתם של ערוצים לגיטימיים לביטוי הקיפוח והתסכול שחשו. לפיכך, פנתה הנהגת המתנחלים לתהליך שעיקרו היה ערעור הלגיטימציה של השלטון ושליחיו. ראוי לציין, כי באותה תקופה נפער סדק ביחסם של רבני המתיישבים אפילו כלפי צה"ל, ואחדים מהם הורו לתלמידיהם, ששירתו בצבא באותה עת, לא לציית למפקדיהם אם יורו להם לפנות יישובים.

מערך המחקר

לאור הדברים הללו בדקנו במחקרנו את השאלות הבאות: 1. האם יש קשר בין כל אחד מהשסעים החברתיים והפוליטיים בישראל לתמיכה באליומות פוליטית? שיערנו שנשאלים מהמגזר הערבי ייטו לתמוך באליומות פוליטית יותר מנשאלים מהמגזר היהודי. 2. האם יש זיקה בין רמת הדתיות של הנשאל (בין אם יהודי ובין אם ערבי) לבין תמיכה באליומות פוליטית? במלים אחרות, האם נשאלים דתיים ייטו לתמוך באליומות פוליטית יותר מנשאלים חילוניים? 3. האם ימצא מתאם חיובי בין היות הנשאל תומך בעמדות נציות (כפי שמתבטא בהצבעה לראשות הממשלה) לתמיכתו באליומות פוליטית? 4. האם נשאלים יהודים ממוצא מזרחי ייטו לתמוך באליומות פוליטית יותר מנשאלים ממוצא אשכנזי? יתר על כן, על בסיס הדיון בגישות הקיפוח היחסי והדה-לגיטימציה, ביקשנו לטעון כי על מנת להסביר את פוטנציאל התמיכה באליומות פוליטית בחברה הישראלית לא די לחפש את הזיקות בין השסעים החברתיים לתמיכה באליומות אלא גם את הקשרים בין השסעים לתחושות הקיפוח והדה-לגיטימציה ואת הקשר של אלו לתמיכה באליומות. לפיכך, בדקנו גם האם קיים קשר חיובי בין תחושות קיפוח לתמיכה באליומות פוליטית, והאם יש זיקה חיובית בין דה-לגיטימציה של המשטר והממשל לבין תמיכה באליומות פוליטית.

נתוני המחקר נאספו ממדגם של סטודנטים מארבע אוניברסיטאות ומשבע מכללות (אקדמיות ועל תיכוניות) במהלך שבוע אחד בחודש פברואר 1999. החלטנו לבדוק את השאלות הללו על אוכלוסיית הסטודנטים משום שהאירוע הפוליטי האלים ביותר שאירע במדינת ישראל בשנים האחרונות, רצח ראש הממשלה יצחק רבין ז"ל, בוצע על ידי סטודנט, ומשום שהמחקרים, העוסקים באליומות פוליטית ובטרור, עולה כי אלה הנוטים לקחת חלק בפעילויות אלימות על רקע פוליטי הם אנשים צעירים יחסית

לגיל הממוצע של האוכלוסייה, בעלי רמת השכלה גבוהה מהממוצע, בדרך כלל הם אינם בעלי משפחות ומאופיינים ברקע סוציו-אקונומי בינוני עד גבוה (Russel and Miller, 1997: 22-26). הנתונים הללו מתאימים לאוכלוסיית הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה. לבחירה בהם הייתה גם סיבה מתודולוגית. מדובר באוכלוסייה נגישה, בעלת מוכנות גבוהה לשיתוף פעולה ותודעה פוליטית מפותחת.

בקרוב הסטודנטים הופצו 1200 שאלונים. 1099 מתוכם נמצאו תקינים. הגיל הממוצע של הנשאלים הוא 24. שיעור הנשאלים הערבים היה 19.1%, נתון המקביל לייצוגם באוכלוסייה הכללית. 70% מכלל הנשאלים הגדירו עצמם כחילונים, 20% כמסורתיים ו-10% כדתיים. בחלוקה בין יהודים לערבים נמצא כי 75.6% מהיהודים הגדירו עצמם כחילונים, 15.6% הגדירו עצמם כמסורתיים ו-8.8% כדתיים. 45% מהנשאלים הערבים הגדירו עצמם כחילונים, 42% כמסורתיים ו-13% כדתיים.

המדדים

המשתנה התלוי

חוקרים, שדנו בסוגיה בעבר, השתמשו במדדים שונים לבחינת התמיכה באלימות פוליטית (סופר וקורנשטיין, 1998; Yuchtman-Yaar and Hermann, 1998; Lehman-Wilzig, 1990). בהתבסס על המדדים הללו, פותח מדד נוסף שנבדק בשני מחקרים מקדימים (באפריל 1998 עם 200 נשאלים, ובמאי 1998 עם 1100 נשאלים). הנשאלים נתבקשו לענות על כל אחת מהשאלות בעזרת סולם תשובות בן עשר דרגות (1- דחייה מלאה של ההיגד ו-10 - הסכמה מלאה עמו), סולם התשובות הזה ליווה גם את השאלות שמדדו את המשתנים הבלתי תלויים.

ארבעה היגדים הרכיבו את מדד התמיכה באלימות פוליטית:

1. כאשר חוק מסוים נמצא בסתירה להלכה, לאמונה דתית או להשקפת העולם שלי, אינני חש חובה לציית לחוק.
2. שליחת איומים ומכתבי נאצה לאישי ציבור עשויה לעתים להיות הכרחית כדי להביא להפסקת מדיניות מסוכנת.
3. יש מצבים שבהם אין בררה וחייבים להשתמש אפילו בנשק, כדי למנוע מהממשלה מלבצע את מדיניותה.
4. כשאסון מדיני עומד בפתח ומוצו כל אמצעי המחאה ללא הועיל, מעשה הריגה עשוי להיות נסלח.

היגדים אלה, כמו ההיגדים שעל בסיסם הורכבו המשתנים הבלתי תלויים, הועמדו במבחן ניתוח גורמים (Factor Analysis) כדי לעמוד על עולם התוכן של המשתנים, וכדי להבטיח כי קיבוצם למשתנה אחד מתאים גם סטטיסטית ולא רק תיאורטית. נמצא כי המשתנים משתייכים לעולם תוכן אחד, המדד המשולב (Alpha Cronbach) ביטא רמת מהימנות גבוהה (ראו טבלה 2).

משתנים בלתי תלויים

המשתנים הבלתי תלויים השיוכיים (כלומר, שמאפיינים מגזר מסוים) שנבחנו במחקר היו לאומיות (היותו של הנחקר יהודי או ערבי), רמת דתיות (חילוני מסורתי ודתי), מוצא אב בקרב האוכלוסיה היהודית (ילידי אירופה-אמריקה מול ילידי אסיה-אפריקה) והצבעה לראשות הממשלה בבחירות 1996 (מועמד הימין, בנימין נתניהו, מול מועמד השמאל, שמעון פרס). הנחנו שהמשתנים הללו, שמשקפים את השסעים החברתיים והפוליטיים בחברה הישראלית, יכולים להסביר חלק מהנטייה לתמוך באלימות פוליטית. בהתאם להשערות המחקר, צירפנו לקבוצת המשתנים הבלתי תלויים השיוכיים שני משתנים בלתי תלויים נוספים עמדתיים, משום שלהערכתנו יש בהם כדי לשפר את יכולת הניבוי של המשתנה התלוי – תמיכה באלימות פוליטית. משתנים אלה הם "תחושת קיפוח" ו"דה-לגיטימציה".

מדידת המשתנה "תחושת קיפוח" התבססה על פיתוח הנושא כפי שנמצא אצל צפתי (צפתי, 1999). לנשאלים הופנו השאלות הבאות:

1. באיזו מידה נפגעת באופן אישי מאפליה על רקע דתי?
 2. באיזו מידה נפגעת באופן אישי מאפליה על רקע עדתי?
 3. באיזו מידה נפגעת באופן אישי מאפליה על רקע לאומי?
- המדד המשולב ביטא רמת מהימנות גבוהה (ראו טבלה 2) וייצג עולם תוכן אחד.

המשתנה "דה-לגיטימציה" נמדד על בסיס מדד חוסר האמון במוסדות פוליטיים, תוך התייחסות ספציפית למוסדות המזוהים עם הממשל וזרועותיו (יוכטמן-יער ופרס, 1998).

לנשאלים הופנו השאלות הבאות:

1. באיזו מידה יש לך אמון בצה"ל?
 2. באיזו מידה יש לך אמון בבית המשפט העליון?
 3. באיזו מידה יש לך אמון בכנסת?
 4. באיזו מידה יש לך אמון בממשלה?
- המדד המשולב ביטא רמת מהימנות גבוהה (ראו טבלה 2) וייצג עולם תוכן אחד.

ממצאים

טבלה 1 מציגה את פירוט מרכיבי המשתנה התלוי – תמיכה באלימות פוליטית. על אף שניכר פער בין היגד אי-הציות (היגד מס' 1) לבין היגדי האלימות עצמם (היגדים מס' 2, 3 ו-4) בכל הנוגע לשיעורי התמיכה בהם, ראוי להציג כמה נתונים מאירי עיניים על פוטנציאל אי-הציות לחוק בחברה הישראלית. כזכור, ציר התשובות נע מ-1 - כלל לא מסכים עם ההיגד ל-10 - מסכים ביותר. מדד הפיזור של מרכיבי המשתנה התלוי מלמד כי 34% מהנשאלים נטו להסכים במידה כלשהי עם היגד מס' 1 (קיבוץ הקטגוריות 6-10), כלומר, זהו אחוז הנשאלים אשר רואים, במידה כזאת או אחרת, את

חוקי המדינה כמשניים למערכות כללים אחרות. באשר לתמיכה בשליחת אימים ומכתבי נאצה כדי לשנות מדיניות מסוימת, אמנם ממוצע התמיכה בהיגד היה נמוך יחסית 2.20 (כאשר הטווח נע מ-1 ל-10), ברם, מדד הפיזור מלמד כי 19% מהנשאלים נטו לתמוך בו. שני מרכיבי האחרונים של המשתנה הציגו שאלות המתייחסות לתמיכה באלימות פוליטית תוקפנית במיוחד (שימוש בנשק חם והבנה של רצח פוליטי) ממוצעי התשובות עמדו על 2.20 ו-2.76 בהתאמה. אחוז התומכים בשני ההיגדים עמד על 11%.

טבלה 1: פירוט מרכיבי המשתנה התלוי (תמיכה באלימות פוליטית) ממוצעים וסטיית תקן

ממוצע	סטיית תקן	
4.26	3.02	1. כאשר חוק מסוים נמצא בסתירה להלכה, אמונה דתית או השקפת העולם שלי, אינני חש חובה לציית לחוק
2.21	2.18	2. שליחת אימים ומכתבי נאצה לאישי ציבור עשויה לעתים להיות הכרחית כדי להביא להפסקת מדיניות מסוכנת
2.20	2.22	3. יש מצבים שבהם אין בררה וחייבים להשתמש אפילו בנשק כדי למנוע מהממשלה מלבצע את מדיניותה
2.76	2.66	4. כשאסון מדיני עומד בפתח ומוצו כל אמצעי המחאה ללא הועיל, מעשה הריגה עשוי להיות נסלח

טבלה 2 מציגה את משתני המחקר, ממוצעים, סטיות תקן, קורלציות (Pearson r) ומקדמי מהימנות (Alpha Cronbach). הממצאים תומכים בהשערת המחקר הראשונה. משתנה הלאום נמצא בזיקה חיובית וחזקה לתמיכה באלימות פוליטית. כלומר, הנשאלים הערבים הביעו עמדות אלימות בהרבה מהיהודים ($r = .47$). השוואה בין ממוצע התמיכה באלימות בקרב האוכלוסייה הערבית לבין זו היהודית מחזקת את הממצא. בקרב הנשאלים היהודים עמד הציון הממוצע במדד המשוקלל לתמיכה באלימות (המדד נע בין 4 ל-40) על 9.5, ואילו בקרב הנשאלים הערבים הממצא היה כפול ועמד על 18.06. ממצאים אחרים הראויים לתשומת לב הם העוצמה החזקה של הקשר בין משתנה הלאום לבין הבעת תחושות קיפוח ($r = .55$), ובין משתנה הלאום להבעת דה-לגיטימציה במוסדות המדינה ($r = .26$). מכאן, שהנשאלים הערבים הביעו תחושות קיפוח ודה-לגיטימציה בעוצמות גבוהות בהרבה מעמיתיהם היהודים. גם השערת המחקר השנייה שביקשה להצביע על זיקה בין רמת דתיות לתמיכה באלימות פוליטית, זכתה לאישוש. הקשר בין המשתנה "רמת דתיות" למשתנה "תמיכה באלימות פוליטית" היה משמעותי ($r = .24$), ממצא המצביע על זיקה חיובית ומובהקת בין השניים. השאלה השלישית והשאלה הרביעית, הרלוונטיות בעיקר לאוכלוסייה היהודית, נבחנו בנפרד (ראו טבלה 3). גם השערתנו, שיש קשר בין הבעת תחושות קיפוח לבין תמיכה באלימות פוליטית, אוששה

במחקר ומצאנו קשר מובהק וחזק ($r = .34$), ממצא דומה במובהקותו, אם כי חזק פחות, נתקבל גם בבדיקת הקשר בין הבעת דה-לגיטימציה במוסדות המדינה לתמיכה באלימות פוליטית ($r = .19$).

טבלה 2: ממוצעים, סטיות תקן, מהימנות Alpha Cronbach, ומתאמי Pearson's r למשתני המחקר

משתנה	ממוצע	סטיית תקן	1	2	3	4	5	6
תמיכה באלימות פוליטית	11.0	6.90	(0.67)					
תחושות קיפוח	12.06	8.82	**0.34	(0.81)				
דה-לגיטימציה של מוסדות	31.22	9.31	**0.19	**0.19	(0.77)			
הצבעה למועמד הימין לראשות הממשלה	0.35	0.47	0.06	*-0.07	-0.21	1		
מידת דתיות	1.40	0.67	**0.24	**0.16	-0.05	**0.33	1	
לאום	0.17	0.40	**0.47	**0.55	**0.26	**0.21	**0.26	1

טבלה 3 מציגה את פוטנציאל התמיכה באלימות הנובע מהשסע העדתי, השסע הדתי והשסע הפוליטי בהקשר הספציפי של האוכלוסייה היהודית. הוא מציג את משתני המחקר, ממוצעים, סטיות תקן וקורלציות (Pearson r) אך ורק ביחס לנשאלים היהודים. אחת השאלות שבדקנו במחקר הייתה, כאמור, האם יש קשר בין הצבעה למועמד נצי לראשות הממשלה לבין תמיכה באלימות פוליטית, ואכן מצאנו קשר חיובי ($r = .21$). ממצא נוסף הראוי לציון, שבולט במיוחד בניתוח הפרטני של האוכלוסייה היהודית, הוא הקשר החזק בין מידת הדתיות של הנחקר לבין נציותו ($r = .44$). קשר מובהק נמצא גם בין מידת הדתיות לבין תמיכה באלימות פוליטית ($r = .13$). ראוי לציון, כי ניתוח נפרד של הקשר בין מידת דתיות לבין תמיכה באלימות פוליטית בקרב הנשאלים הערבים מלמד על קשר חזק בהרבה ($r = .27$). כלומר, השפעת מידת הדתיות על התמיכה באלימות פוליטית בקרב הערבים חזקה יותר מאשר בקרב היהודים. גם להשערותנו, שיש קשר בין מוצאו של הנחקר (יוצא אסיה-אפריקה מול אירופה-אמריקה) לבין תמיכתו באלימות פוליטית, נמצאו סימוכין במחקר ($r = .11$). ממצא נוסף, הראוי לציון, הוא שיש קשר מובהק ($r = .12$) בין נשאלים ממוצא מזרחי לתחושות קיפוח (בהשוואה לנשאלים ממוצא אשכנזי). בניגוד למצופה, נמצא כי הקשר בין מוצא מזרחי לבין דה-לגיטימציה הוא דווקא שלילי ומובהק, אם כי חלש ($r = -.08$). עניין זה יכול להיות מוסבר בעובדה שעל אף תחושת השוליות והקיפוח בקרב המזרחים, הם עדיין מהווים חלק מהקבוצה האתנית הדומיננטית וחשים סולידריות עם מוסדות המדינה, זאת בהשוואה לציבור הערבי שאינו רואה עצמו שייך למפעל הלאומי הציוני, עניין המקל על הבעת דה-לגיטימציה בממסד.

טבלה 3: ממוצעים, סטיות תקן, ומתאמי r של Pearson למשתני המחקר – אוכלוסיית הנשאלים היהודים בלבד

משתנה	ממוצע	סטיות תקן	1	2	3	4	5	6
תמיכה באלימות פוליטית	9.5	5.7	1					
תחושות קיפוח	10.0	6.90	**0.14	1				
דה-לגיטימציה של מוסדות	30.15	8.53	*0.08	*0.10	1			
הצבעה למועמד הימין לראשות הממשלה	0.40	0.48	**0.21	0.06	-0.18	1		
מידת דתיות	1.33	0.63	**0.13	0.07	-0.13	**0.44	1	
מוצא אב – מזרחי	0.33	0.47	**0.11	**0.12	*-0.08	**0.18	**0.16	1

טבלה 4 מציגה את ממצאי הרגרסיה המרובה שהופעלה על המשתנה "תמיכה באלימות פוליטית". ניתוח הממצאים מלמד כי המשתנה "תחושות קיפוח" נמצא כבעל תרומה מובהקת לניבוי התמיכה באלימות פוליטית ($\beta = .11$), כך גם לגבי המשתנה "דה-לגיטימציה" ($\beta = .10$). מכאן שאין די במשתנים שיוכיים בלבד כדי לנבא תמיכה באלימות פוליטית. לכן, שני המשתנים העמדתיים – "תחושת קיפוח" ו"דה-לגיטימציה" – זוכים לאישוש אמפירי. יחד עם זאת, כוחם של המשתנים השיוכיים רב. למשל, עניין המוצא. מצאנו שלמוצאו של הנשאל יש השפעה על תמיכתו באלימות פוליטית. כך הדבר באשר לנשאלים ממוצא ערבי ($\beta = .56$), וכך באשר לנשאלים ממוצא מזרחי ($\beta = .07$). ממצא דומה נתקבל בשאלת ההצבעה למועמד נצי לראשות הממשלה ($\beta = .14$). את המשתנה "רמת דתיות" בחרנו לפרק ולבנות מחדש לצורך משוואת הרגרסיה. הפרדנו בין נשאלים יהודים לערבים והשמטנו את הקטגוריה השלישית של המשתנה (דתי), כך שמרכיבי המשתנה החדש מתייחסים לקטגוריה המושמטת. מהניתוח עולה, שתמיכתו של נשאל יהודי-חילוני באלימות פוליטית נמוכה בהשוואה לזו של יהודי דתי ($\beta = -.12$). ממצא דומה נתקבל גם מניתוח השאלונים שניתנו לאוכלוסייה הערבית. כלומר, תמיכתו של ערבי-חילוני באלימות פוליטית נמוכה מזו של ערבי דתי ($\beta = -.22$). תמונה זהה השתקפה, כזכור, גם ממטריצת הקורלציות.

טבלה 4: רגרסיה מרובה (ערכים מתוקננים) לניבוי התמיכה באלימות פוליטית

משתנים	תמיכה באלימות פוליטית
1. תחושות קיפוח	0.11** (2.98)
2. דה-לגיטימציה	0.10** (2.87)
3. לאום (ערבי)	0.56** (9.97)
4. מוצא אב (מזרחי)	0.07* (2.06)
5. הצבעה לראשות הממשלה (מועמד הימין)	0.14** (3.67)
6. יהודי חילוני ¹	-0.12* (2.01)
7. יהודי מסורתי	-0.06 (-1.25)
8. ערבי חילוני	-0.22** (-3.40)
9. ערבי מסורתי	-0.12 (-1.89)
R^2	0.28
Adjusted R^2	0.27
F	32.42

* $P > 0.05$

** $P > 0.01$

¹ המשתנה רמת דתיות נבנה מחדש תוך השמטת הקטגוריה דתי הן בקרב האוכלוסייה הערבית והן בקרב האוכלוסייה היהודית, כך שכל הממצאים מתייחסים לקטגוריה המושמטת.

דין ומסקנות

באיזו מידה מחקר זה מחדד את תמונת התמיכה באלימות פוליטית בישראל ואת הגורמים המביאים לתמיכה זו? האם מדובר בגורם המובנה בחברות שסועות? האם הדת, ההולכת ותופסת מקום מרכזי הן בקרב היהודים והן בקרב המוסלמים, מביאה להקצנה בעמדות חברתיות ופוליטיות ואחד מביטוייה הוא תמיכה באלימות? או שזו דווקא המדינה, שדואגת להרחיק קבוצות שונות אל מחוץ לליבה הפוליטית והכלכלית, וכך יוצרת אצלן תחושות קיפוח קשות המביאות לכרסום הלגיטימציה המוענקת למשטר? הנטייה הטבעית היא להשיב על השאלות הללו בחיוב. אבל תשובה כזו אינה מספקת ואולי אף פשטנית. לפיכך, ראוי לדון בפירוט בממצאי המחקר ולהצביע על הממצאים השופכים אור הן על ההנחות התיאורטיות שעמדו בבסיס המחקר והן על המציאות של החברה הישראלית.

עובדה אחת חדה וברורה בולטת כמעט מכל הניתוחים הסטטיסטיים שהוצגו לעיל. המבנה החברתי של ישראל, המאופיין בתרבות חילונית אשכנזית דומיננטית המוקפת בשלל תת-תרבויות שונות ומגוונות (קימרלינג, 1999), מיוצג גם במפת התמיכה באלימות. כלומר, כל אותם שסעים חברתיים,

שהניבו מופעים של אלימות פוליטית מימיה הראשונים של המדינה ועד היום, ממשיכים להוות את פוטנציאל האלימות העתידי. השימוש במתודולוגיה כמותית המבוססת על שאלון עמדות חשף עוד עובדה מעניינת: השסע הלאומי בין יהודים לערבים נושא עמו את פוטנציאל ההתלקחות הגבוה ביותר מבין השסעים. שסע אחר, שניכר בדומיננטיות הרבה שלו בניבוי התופעה, היה השסע הדתי. כאמור לעיל, חלוקת אוכלוסיית המחקר ליהודים ולערבים לימדה כי פוטנציאל האלימות הקשור בדת בקרב הציבור הערבי גבוה בהרבה מאשר בקרב היהודים. השסע הפוליטי, המחלק את האוכלוסייה היהודית לנצים וליונים, מסביר את התמיכה באלימות פוליטית. אך בניגוד להיסטוריה של השנים האחרונות, שסימנה אותו כשסע הדומיננטי בזירת האלימות, ניכר כי מעמדו נחלש במידת מה. היחלשותו של הפוטנציאל האלים ניכרת גם בשסע בין מזרחים לאשכנזים. שתי המסקנות האחרונות ראויות להסתייגות הנובעת מטעמים מתודולוגיים. הנתונים שהוצגו במחקר זה נאספו, כזכור, בקרב סטודנטים ובשלהי ימי כהונתו של בנימין נתניהו כראש הממשלה. קבוצת הנשאלים ממוצא מזרחי אופיינה במוביליות גבוהה, עובדה הנובעת מעצם היותם סטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה. כך גם באשר לשסע הפוליטי הנצי-יוני. אמנם, בשלב הפצת השאלונים הקפדנו שהם יגיעו לנשאלים מאוכלוסיות מגוונות, בהם דתיים ואף סטודנטים המתגוררים ולומדים ביהודה ושומרון, אך ייתכן שהקיפאון המדיני, שליווה את ימיה האחרונים של ממשלת נתניהו, והתחושה שיש רק סיכוי קלוש להתקדמות בתהליך השלום, החלישו את נטייתם של הנשאלים לתמוך באלימות. אבל, על אף כל ההסתייגויות הללו, לא ניתן להתעלם מהעובדה שמתחולל תהליך של שינוי בפוטנציאל האלימות הטמון בכל אחד מהשסעים החברתיים והפוליטיים בישראל. כלומר, מצאנו שרוב המשתתפים במחקר זה הקנו יותר חשיבות לסוגיות הנוגעות לנושאים ולתהליכים חברתיים פנימיים בחברה הישראלית, מאשר לסוגיית השסע הפוליטי בין נצים ליונים, שזכתה לביטויים אלימים ביותר בעשורים האחרונים.

לכן, הדיון נותר לכיוון תיאורטי יותר תוך התמקדות בעוד שני משתנים שמצאנו שהם תורמים לתמיכה באלימות – תחושות קיפוח ודה-לגיטימציה. חשיבותם הרבה של משתנים אלה בהסבר התופעה מלמדת על מקומה של המדינה בליבוי פוטנציאל האלימות או בשיכוכו. אין בכוונתנו להיתמם או לצאת חוצץ כנגד תפיסות הקובעות כי קבוצות חברתיות, בעיקר אם יש להן זיקה לתפיסות דתיות או לאידאולוגיות דוגמאטיות, יש להן גם פוטנציאל גבוה לאלימות פוליטית בהשוואה לקבוצות אחרות (Hoffman, 1998: 87). אולם, אנו מניחים שהמדינה אכן יכולה לפעול למען פתרון הבעיות שהן המקור לתחושות הקיפוח, וכך למנוע ביטוי אלים של עמדות קיצוניות וכן ליישב סכסוכים על רקע השסעים השונים בחברה הישראלית. מצאנו זיקה הדוקה בין תחושות קיפוח לבין השתייכות לקבוצות מיעוט ולתמיכה באלימות פוליטית. מצב זה מקורו במדיניות ההדרה (exclusion) של הקבוצות הללו. כלומר, פעילותה של הליבה הפוליטית, התרבותית, הכלכלית והחברתית הדומיננטית במדינה מביאה לדחיקתן של קבוצות המשנה אל מצב של שוליות רב-ממדית. עניין זה מתרגם בקרב אותן קבוצות לתודעה פוליטית, או "פוליטיזציה" במילותיו של גור, ולאבדן אמון בלגיטימיות של המשטר שמייצג, מנקודת מבטן, אינטרסים של האליטה. רמות נמוכות של אמון עלולות להביא למשבר לגיטימציה שסופו בהתמוטטות השלטון. המסקנה העולה מהדברים הללו היא כי שוליות פוליטית וחברתית יוצרת תשתית ארוכת טווח לאלימות פוליטית. משטר פוליטי, החפץ לשמור על יציבותו, חייב לעצב

מדיניות של הכלה (inclusion). כלומר, למצוא מנגנוני שיתוף קונסוציונליים ברמות שונות, ולגבות את עצמו במנגנוני תקשורת עם האוכלוסיות המרוחקות מהמרכז, זאת כדי להקטין את האיום באלימות פוליטית על גווניה השונים. לסיכום, כל ניסיון להציע מתכונת נורמטיבית ליישוב סכסוכים בחברה מקוטבת ומשוסעת באופנים כה עמוקים, דוגמת החברה הישראלית, יהיה בבחינת רקיחת תרופה שיעילותה מפוקפקת. טבען של חברות משוסעות הוא שטמון בהן הפוטנציאל להתפרצותו של קונפליקט אלים כזה או אחר. יחד עם זאת, אין בדברים אלה כדי לקבוע שמדובר במצב נתון שאין כל אפשרות לווסתו. לכן, על קובעי המדיניות מוטלת האחריות למצוא את הדרך הנכונה לצמצם את השסעים ולמנוע אלימות.

* באדי חסייסי הוא דוקטורנט בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת חיפה.

כתובת דואר אלקטרוני: badi@soc.haifa.ac.il

* עמי פדהצור הוא מרצה בחוג למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה.

כתובת דואר אלקטרוני: pedahzur@poli.haifa.ac.il

* אברהם בריכטה הוא מרצה בכיר וראש החוג למדע המדינה באוניברסיטת חיפה.

כתובת דואר אלקטרוני: rspc706@uvm.haifa.ac.il

* המחברים מבקשים להודות לפרופ' אריה רטנר על תמיכתו והערותיו המועילות, וכן לשופטים אנונימיים של פוליטיקה, שהערותיהם סייעו לגיבושו של המאמר בגרסתו הנוכחית.

מקורות

- אבינרי, שלמה. 1980. הרעיון הציוני לגונוני. תל-אביב: עם-עובד.
- אלחאג', מאג'ד. 1997. "זהות ואוריינטציה בקרב הערבים בישראל: מצב של פריפריה כפולה", *מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים*, 42-41, עמ' 103-122.
- אמארה, מוחמד. 1997. *האלימות הפוליטית בקרב הערבים בישראל, מניעה ואופייה*. המכון לחקר השלום גבעת חביבה.
- ארן, גדעון. 1985. *ארץ ישראל בין דת ופוליטיקה*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- ארן, גדעון. 1987. *מצינות דתית לדת ציונית*. עבודת דוקטורט. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בנדימן, עוזי ומנצור, עטאללה. 1992. *דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם*. ירושלים: כתר.
- ברזילי, גד, אפרים יער-יוכטמן וזאב סגל. 1994. *בית המשפט העליון בעין החברה הישראלית*. תל-אביב: פפירוס אוניברסיטת תל-אביב.
- ברנשטיין, דבורה. 1979. "הפנתרים השחורים – קונפליקט ומחאה בחברה הישראלית", *מגמות*, כ"ה, עמ' 80-65.
- ברנשטיין, דבורה. 1983. "החלוצה בין הדוודים: מעמדן של נשים בכוח העבודה בתקופת היישוב", *מגמות*, כ"ח, 1, 19-7.
- גולדברג, גיורא ואפרים בן-צדוק. 1983. "רגיונליזם ושסע טריטוריאלי בהתהוות: ההתיישבות היהודית בשטחים המוחזקים", *מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים*, 21, עמ' 69-94.
- גילון, כרמי. 2000. *שב"כ בין הקרעים*. תל-אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד.
- דהאן-קלב, הנרייט. 1991. *מערכת התארגנות עצמית: ואדי סאליב ו"הפנתרים השחורים" – השלכות על המערכת בישראל*. עבודת דוקטורט. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- דון-יחיא, אליעזר. 1997. *הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת ומדינה*. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- הורוביץ, דן ומשה ליסק. 1990. *מצוקות באוטופיה*. תל-אביב: עם עובד.
- הרטמן, משה וחנה אילון. 1975. "מוצא ומעמד בישראל", *מגמות*, כ"א, עמ' 124-139.
- זיסר, ברוך ואשר כהן. 1999. "מדמוקרטיה הסדרית לדמוקרטיה משברית: המאבק על הזהות הקולקטיבית בישראל", *פוליטיקה*, 3, עמ' 9-30.
- חסיסי, באדי. 2000. *היבטים של אי-ציות בחברה הישראלית*. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך. חיפה: אוניברסיטת חיפה, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה.

- יפתחאל, אורן. 1997. *שומרים על הכרם*. צופית: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- לוסטק, איאן. 1985. *ערבים במדינת היהודים*. חיפה: מפרש.
- ליבמן, ישעיהו. 1990. "כמה הגיגים על היחסים בין יהודים דתיים ויהודים לא דתיים", אצל ישעיהו ליבמן (עורך), *לחיות ביחד*, ירושלים: כתר. עמ' 187-200.
- ליבמן, ישעיהו. 1994. "דת ודמוקרטיה בישראל", *זמנים*, 50-51, עמ' 133-144.
- ליימן-וילציג, שמואל. 1992. *מחאה ציבורית בישראל 1949-1992*. רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן.
- נגבי, משה. 1987. *מעל לחוק: משבר שלטון החוק בישראל*. תל-אביב: עם עובד.
- נוברגר, בנימין. 1994. "דת ומדינה בישראל: רקע השוואתי, היסטורי ואידאולוגי", אצל בנימין נוברגר (עורך), *דת ומדינה ופוליטיקה*. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה. עמ' 7-52.
- סבירסקי, שלמה. 1995. *זרעים של אי שוויון*. תל-אביב: בררות.
- סופר, אורן ועליזה קורנשטיין. 1998. *אתנוצנטריות, אזרחיות ושלטון החוק בישראל*. תל-אביב: המכון הישראלי למחקר כלכלי חברתי.
- סמוחה, סמי. 1984. "שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל", *מגמות*, כ"ח, עמ' 196-206.
- עצמון, יעל. 1990. "נשים בפוליטיקה הישראלית", *מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים*, 33, עמ' 5-18.
- פייגה, מיכאל. 1993. "גוש-אמונים אל מול האפשרות של פינוי שטחים: אסטרטגיה של בינוי תרחיש טראומטי", *מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים*, 37, עמ' 99-134.
- פרידמן, מנחם. 1991. *החברה החרדית, מקורות, מגמות ותהליכים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרס, יוחנן ואפרים יוכטמן-יער. 1998. *בין הסכמה למחלוקת: דמוקרטיה ושלום בתודעה הישראלית*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- צפתי, יריב. 1999. "השד העדתי: בתוך הבקבוק – על אש קטנה", *מגמות*, מ', עמ' 5-30.
- קידר, סנדי. 1996. "זמן של רוב, זמן של מיעוט: קרקע, לאום ודיני ההתיישנות הרוכשת בישראל", *עינוי משפט*, כ"א, 3, עמ' 1-66.
- קימירלינג, ברוך. 1994. "דת, לאומיות ודמוקרטיה בישראל", *זמנים*, 50/51, עמ' 116-131.
- קימירלינג, ברוך. 1999. "בחירות כזירת מאבק על זהות קיבוצית", אצל אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 1996*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. עמ' 35-56.
- רביצקי, אביעזר. 1993. *הקץ המגולה ומדינת היהודים*. תל-אביב: עם עובד.

רובינשטיין, דני. 1982. *גוש אמונים*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

רוזנפלד, הנרי. 1979. "המצב המעמדי של המיעוט הלאומי הערבי בישראל", *מחברות למחקר וביקורת*, 3, עמ' 40-5.

שפרינצק, אהוד. 1973. *ניצני פוליטיקה של דה-לגיטימיות בישראל 1967-1972*. ירושלים: מכון לוי אשכול.

שפרינצק, אהוד. 1974. "תהליכי דה-לגיטימציה במשטר דמוקרטי", *מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים*, 6, עמ' 25-5.

שפרינצק, אהוד. 1981. "גוש אמונים: מודל הקרחון של הקיצוניות הפוליטית", *מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים*, 17, עמ' 49-22.

שפרינצק, אהוד. 1986. *איש הישר בעיניו*. אי-לגליזם בחברה הישראלית. תל-אביב: ספריית פועלים.

שפרינצק, אהוד. 1995. *בין מחאה חוץ-פרלמנטרית לטרור: אלימות פוליטית בישראל*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

Adalah. 1998. *Legal Violations of Arab Minority Rights in Israel. A Report on Israeli Implementation of the International Convention on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination*. The Legal Center of Arab Minority Rights in Israel.

Almond, Gabriel. A. and Verba, Sidney. 1963. *The Civic Culture*. Princeton, N.J: Princeton University Press.

Ben-Yehuda, Nachman, 1993. *Political Assassination by Jews*. Albany, NY: State University of New York Press.

Cohen, Jean L. 1985. Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements. *Social Research*, 52 (4): 663-717.

Crenshaw, Martha. 1992. Current Research on Terrorism: The Academic Perspective. *Studies in Conflict and Terrorism*, 15: 1-11.

Della Porta, Donatella. 1995. *Social Movements, Political Violence, and the State. A Comparative Analysis of Italy and Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.

Eckstein, Harry. 1980. Theoretical Approaches to Explaining Collective Political Violence, in Ted Robert Gurr (ed). *Handbook of Political Violence: Theory and Research*. New York: The Free Press, Pp. 135-166.

Ghazi, Falah. 1996. Living Together Apart: Residential Segregation in Mixed Arab-Jewish Cities in Israel. *Urban Studies* 33, 6, 823-857.

Gurr, Ted. Robert. 1970. *Why Men Rebel*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Hoffman, Bruce. 1998. *Inside Terrorism*. London: Victor Gollancz.
- Kitschelt, Herbert. P. 1986. Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies. *British Journal of Political Science*. 16: 57-65.
- Lehman-Wiltzig, Sam. 1990. *Stiff-Necked People. Bottle-Necked System: The Evolution and Roots of Israeli Protest, 1949-1986*. Bloomington: Indiana University Press.
- Lipset, Martin. Seymour. 1960. *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Anchor Books Doubleday & Company, inc.
- Neustadt, Richard E. 1997. The Politics of Mistrust in Joseph Nye, Philip D. Zelikow, and David C. King, C.D. (eds.). *Why People Don't Trust Government*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Neidhardt, F. 1992. Left-Wing and Right-Wing Terrorist Groups: A comparison for the German Cases. In Bert Klandermans and Donatella Della Porta D. (eds.). *International Social Movements Research. Social Movements and Violence: Participation in Underground Organizations*, 4. Greenwich: JAI Press.
- Rattner, Arye. 1994. The Margins of Justice Toward the Law and the Legal System among Jews and Arabs in Israel. *International Journal of Public Opinion Research*, 6, 4, Pp. 359-370.
- Rattner, Arye. 1998. Structural Models of Injustice and Illegalism in Israel. *Journal of Quantitative Criminology*, 14 (4): 379-396.
- Charles Russel, and Bowman Miller B. 1977. Profile of a Terrorist. *Terrorism*. 1 (1): 17-34.
- Smootha, Sammy. 1980. Control of Minorities in Israel and North Ireland. *Comparative Studies in Society and History*, 22, 2:Pp. 256-280.
- Smootha, Sammy. 1989. The Arab minority in Israel: radicalization or politicization? *Studies in Contemporary Jewry*, 5: 1-21.
- Smootha, Sammy. 1997. Coexistence between Arabs and Jews in Israel: Attitude Change During the Transition to Peace. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 555, Pp. 26-45.
- Sprinzak, Ehud. 1988. The Emergence of the Israeli Radical Right. *Comparative Politics*. 21 (2): 171-192.

Sprinzak Ehud. 1991a. *The Ascendance of Israel's Radical Right*. New York: Oxford University Press.

Sprinzak, Ehud. 1991b. The Process of Delegitimation: Toward a Linkage Theory of Political Terrorism. *Terrorism and Political Violence*. 3 (1): 50-68.

Sprinzak, Ehud. 1995. Right-Wing Terrorism in a Comparative Perspective: The Case of Split Delegitimization. *Terrorism and Political Violence*. 7 (1): 17-43.

Sprinzak, Ehud. 1999. *Brother Against Brother*. Violence and Extremism in Israeli Politics From Altalena to The Rabin Assassination. New York: The Free Press.

Weisbrud, David. 1989. *Jewish Settler Violence: Deviance as Social Reaction*. University Park: Pennsylvania State University Press.

Yuchtman-Yaar, Ephraim. Hermann, Tamar. 1998. The Latitude of Acceptance Israeli Attitudes Toward Political Protest Before and After the Assassination of Yitzhak Rabin. *Journal of Conflict Resolution*, 42 (6): 721-743.